

**MİLLİYETÇİLİK: KURAMSAL BİR DEĞERLENDİRME**

**Yrd. Doç.Dr. Emre GÖKALP\***

**ÖZ**

*Bu çalışma milliyetçiliğe/ulusalcılığa ve ulus olgusuna ilişkin son dönem çağdaş milliyetçilik literatürünün kuramsal bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. Farklı bir ifadeyle, milliyetçilik ve millet/ulus olgusuna ilişkin kuramsal yaklaşımlara odaklanarak şu sorular tartışılacaktır. Uluslar modern midir yoksa modern öncesine mi aittirler? Sivil ve etnik milliyetçilik arasında ne tür bir ilişki vardır? Ulus olma ile etniklik arasında nasıl bir ilişki vardır? Milliyetçiliğin retoriği nedir? Neden milliyetçilik bir söylemsel oluşum olarak ele alınmalıdır? Milliyetçiliğin simgesel boyutu nedir? Ulusal/Milli kimlik nedir? Ulusal kimlik nasıl kavramsallaştırılmaktadır? İşte bu sorular bağlamında, milliyetçiliğin modern toplumsal, kültürel ve siyasal yaşamda oynadığı önemli rol çözümlenmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak bu çalışma ulus olgusunun ‘doğal,’ ‘verili,’ ‘sabit,’ ve ‘zamansız’ bir varlık olmaktan çok ‘modern’ ve ‘inşa edilmiş’ bir olgu olduğu argümanının altını çizmektedir. Milliyetçilik toplumsal dünyayı anlamlandıran bir ‘söylem’ ve bir ‘temsil sistemi’ olduğundan ulusların ve milli/ulusal kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilen birer kategori olarak sorunsallaştırılması gerekir. Bu çalışmada ayrıca her bir özgül milliyetçiliğin birbiriyle ayrışan, rekabet halinde olan ama bir o kadar da benzeşen farklı milliyetçilik söylemlerinden oluştuğu belirtilmiştir.*

**Anahtar kelimeler:** Milliyetçilik/Ulusalcılık, Ulus, Ulusal Kimlik, Etniklik

**NATIONALISM: A THEORETICAL OVERVIEW**

**ABSTRACT**

*This study aims to theoretically overview the most significant contemporary literature on nation and nationalism. In other words, it focuses on the theoretical approaches to the nature of nation and nationalism, and discusses the following questions: Are nations ancient, or of modern provenance? What is the relationship between civic and ethnic nationalism? What is the relationship between “ethnicity” and “nationality”? What is the rhetoric of nationalism? Why should one see nationalism as a discursive formation? What is the symbolic dimension of nationalism? What is national identity? How is it conceptualised? In this context, it tries to analyse the crucial role that nationalism played in the modern social, cultural and political life. As a conclusion, this study underlines the argument that nation should be conceptualised as a ‘modern’ and ‘constructed’ phenomenon rather than a ‘natural,’ ‘given,’ ‘fixed’ and ‘timeless’ entity. Nations and national identities should be questioned as perpetually reproduced categories since nationalism is a discourse or a system of representation which signifies the social world. This study concludes that each nationalism has been made of discourses of nationalism that differ from and conflict or compete with each other, while presenting permeability to an important extent*

**Keyword:** Nationalism, Nation, National Identity, Ethnicity

\* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. e-mail: egokalp@anadolu.edu.tr



## 1. GİRİŞ

Milliyetçiliğe ilişkin sosyal bilimler literatüründe uzun bir süre hakim olan “milliyetçilik çağının sonu” öngörüsünün gerçekleşmemesi bir tarafa, milliyetçi/ulusalcı ve ırkçı söylemler, “siyasal ve toplumsal eylemi düzenleyen mitlerin ve toplumsal imgelerin sağlanmasında önemli rol oynamaya devam etmekte” (Torfing, 1999) ve milliyetçilik günümüz toplumsal/siyasal yaşamının en evrensel ve meşru kabul edilen değeri olarak nitelendirilmektedir (Anderson, 1983, s.17). Günümüzde milliyetçilik, her yerde hazır ve nazır olan “gerçek bir küresel görünüşü” halini almakta ve “milliyetçiliğin küreselleşmesi” siyasal/kültürel alanı “güçlü bir gerçeklik” olarak kapsamaktadır (Smith, 1991, s.223). Kısaca, bugün milliyetçi söylemler giderek daha hegemonik hale gelmektedir.

Günümüzde, sadece milliyetçi akımların, hareketlerin ya da sıcak çatışmaların değil genel olarak milliyetçi söylemin toplumsal yaşamdaki etkisinin ve nüfuzunun kayda değer bir artışı gözlemlenirken, diğer taraftan her geçen gün ivme kazanan küreselleşme süreciyle birlikte -Gellner’in (1983) ifadesiyle bir “siyasal meşruluk formu” olan- ulus-devlet olgusunun ciddi bir krizi eşzamanlı olarak yaşanmaktadır. Başta sermayenin dolaşımı ve iletişim/enformasyon düzleminde ülkelerarası mevcut sınırları geçersizleştiren küreselleşme süreci, Habermas’ın (1996, s.92) ifadesiyle, kendi sınırlarını “neredeyse nevroitik olarak gözetken ulus-devlet için tehlikeye işaret etmekte” ve giderek küreselleşen sorunlar karşısında ulus devletin “artık demokratik vatandaşlığın görünür gelecekte idamesini sağlayacak uygun bir çatı” sunmadığı ifade edilmektedir. Ulus-devlet inşası sürecini daha önce gerçekleştiren görece daha eski ve yerleşik ulus-devlete sahip bir çok (Batılı) toplumda ulus-devlet olgusu ve beraberindeki ulusal birlik ve ulusal kimlik olgularının ciddi bir erozyonu gözlenmektedir. Ancak, Hall’un (1991, s. 46) dikkat çektiği gibi, ulus-devletin ve ulusal kültürel kimliklerin erozyonu aynı zamanda çok karmaşık bir seyir izlemekte ve “tehlikeli” bir durum arz etmektedir: “İktidar varlıkları, yükselirken de düşerken de tehlikeli olurlar. İlkinde mi yoksa ikincisinde mi daha tehlikeli oldukları tartışmalıdır. Ama önemli olan, ulus-devletin düşüşünden ve erozyonundan söz ettiğimde, ulus devletin tarih sahnesine veda ettiğini sanmayın sakın... Küreselleşmeyle birlikte ulus-devletler çağı geriledikçe, ulusal kimliğin saldırgan ırkçılık tarafından yönlendirilen çok savunmacı ve çok tehlikeli bir biçimine dönülmektedir” (Hall, 1991, s.47).

Milliyetçiliğin “sonunun gelmesi” ya da “gücünü yitirmesi” beklentisinin tam aksine, gücünü arttırarak toplumsal dünyanın neredeyse en muteber değeri olmayı başarması ve oldukça güçlü bir toplumsal gerçeklik olarak sürekli kendini yeniden üretebilmesi, bu çalışmanın temel amacı olduğu üzere<sup>1</sup>, milliyetçiliğe daha derinlikli ve farklı bir bakış açısıyla bakılmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, milliyetçiliğin basitçe “fanatizmle,” “etnik çatışmalarla” ya da “uluslararası kriz” dönemlerinde ortaya çıkan akıldışı hareketler/ideolojiler ve/veya aşırı-sağcı siyasal aktörlerle ilişkili bir siyasal ideoloji olarak görülmesi, bu olgunun günümüzdeki toplumsal gücünü ve bu gücünü nasıl sağladığı/koruduğu sorusunu açıklayamamaktadır. Dahası, milliyetçiliğin, millet/ulus kategorisinin “doğal” ve “verili” birer “gerçeklik” olarak nasıl yeniden üretilmişidir? Milliyetçilik, mevcut sınıfsal, kültürel, etnik/ırksal ve toplumsal cinsiyete dayalı farklılaşmaya/bölünmeye ve antagonist çelişkilere rağmen, “hayali” bir birlik ve bütünlüğü nasıl oluşturmaktadır? Milliyetçilik(ler) nasıl yeniden üretilmektedir? Bu yeniden-üretim süreci nasıl gerçekleşmektedir ki, milli kimlik ve millet/ulus kategorileri, farkına bile varılmadan, birey-öznelde içselleşebilmekte ve “doğal” bir durum olarak kabul edilmektedir? “Mevcut durum gerçeğin neredeyse tam tersi olduğunu gösterse de,” “ayırt edici niteliği kurdukları düzeni öncesiz ve sonrasızmış gibi sunmak olan” ulus-devlet (Balibar, 1991b, s.111), kendisini “doğal,” “sabit” ve “verili” bir kategori olarak nasıl yeniden üretilmektedir? İşte bu çalışmada bu sorulara cevap oluşturacak şekilde mil-

1 Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2004 yılında kabul edilen doktora tezimin 1. bölümünü kapsamaktadır.

liyetçilik olgusunun kuramsal/sosyolojik bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu doğrultuda, ikinci bölümde, öncelikle çağdaş milliyetçilik literatüründeki temel tartışmalar ekseninde ulus/millet olgusunun nasıl modern bir kategori olarak kavramsallaştırıldığı anlatılacaktır. Üçüncü bölümde ise milliyetçiliğin evrensel olarak geçerli iki farklı tipi mi olduğu, yoksa iki farklı tipi değil de evrensel olarak geçerli bir ikili karaktere mi sahip olduğu sorusu tartışılacaktır. Milliyetçiliğin retoriğinin tartışılacağı dördüncü bölümden sonra ise milliyetçiliğin simgesel boyutu üzerinde durulacak ve de milli/ulusal kimlik olgusu tartışılacaktır.

## 2. MİLLET/ULUS : MODERN ÖNCESİ Mİ MODERN Mİ?

Millet/ulus oluşumunun sadece belirli bir dönemle sınırlı olmadığı, ulus-devletin sürekli bir “yeniden yapılanma” ve yeniden inşa içinde olduğu göz önüne alındığında (Balibar, 1991b; Walby, 1992) milliyetçiliğin ve milli kimliğin sürekli olarak yeniden üretilen, yeniden inşa edilen/edilmesi gereken birer kategori olarak kavramsallaştırılması gerekir. Bu bağlamda, milliyetçiliğin nasıl yeniden üretildiği sorusu merkezi bir önem arz eder. İşte milliyetçilik (ve milli kimlik) doğal, verili, sabit ve aynı zamanda öncersiz ve sonrasız bir “kendilik” olarak değil, aksine bir “temsil sistemi” ve böylece hayatı/toplumu/dünyayı anlamlandıran bir “söylem” olarak görüldüğünde (Calhoun, 1997; Brubaker, 1996; Billig, 1995), toplumsal ve kültürel oluşumların arkasındaki pratikler bütünü olarak kavramsallaştırılmalıdır. Milliyetçilik insan bilincini şekillendiren bir konuşma biçimi, yani bir söylemsel oluşumdur ve milliyetçilik söyleminin çok boyutlu görülmesi gerekmektedir (Calhoun, 1997).

Milliyetçilik, sadece bir toplumsal hareket türü ve bir siyasal ideoloji değil, aynı zaman bir “kültür” biçimidir ve “bir kültür/kimlik biçimi olarak” incelenmesi gerekir (Smith, 1991, s.118). Farklı bir şekilde ifade edilirse, milliyetçilik kriz anlarında ya da çatışmalarda belirginleşen ve sadece dar anlamıyla siyasete ilişkin bir olgu değildir, aksine kolektif kimliğe temel teşkil etmekte olan bir bireysel kimlik ve kültür meselesidir (Calhoun, 1997, s.3). Bir siyasal doktrin ve siyaset üslubu olmaktan çok bir kültür biçimi olan milliyetçilik dolayısıyla bir ideoloji, bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç biçimidir. Bu doğrultuda ulus da, anlamı bu kültür biçimi tarafından ön varsayılan bir kimlik tipidir (Smith, 1991, s.147). Milliyetçiliğin gündelik yaşamın somut pratikleri içinde sürekli ve rutin olarak yeniden üretilen bir söylem olduğu ve milli bilincin/kimliğin de sürekli olarak yeniden inşa edildiği tespiti, öznelere konumlandıran bu yeniden üretim süreci üzerinde durulmasını ve bu sürecin esas olarak gerçekleştiği simgesel/söylemsel alana odaklanılmasını kaçınılmaz kılar.

Millet/ulus kategorisinin “doğal” ve “kendinden menkul” birer “gerçeklik” olarak nasıl yeniden üretildiği sorusunun vurgulanması bu çalışmanın millet kategorisini “doğal” ve “verili” bir “kendilik” olarak nitelendiren “ilkçi” (primordialist) yaklaşımın tamamen dışında bir kuramsal pozisyonu paylaştığına işaret etmektedir. Milletleri doğal ve eski çağlardan bu yana var olan yapılar olarak gören ve ilkçi olarak adlandırılan yaklaşım, milletin değişmez ve sabit olduğunu öne sürer. Millet/Ulus olgusunu doğal ve verili bir kategori olarak gören bu yaklaşımda Romantizmin ve Herder’in<sup>2</sup> oldukça önemli bir etkisi vardır. Milletten izleri çok eski çağlarda bile bulunabilir, eski altın dönemler ve kahramanlar söz konusudur (Breuilly, 1996, s.149). Onuncu yıl marşındaki “Tarihten önce vardık, Tarihten sonra varız” dizesinin işaret ettiği gibi, bu yaklaşım ‘millet’in başlangıcı olmayan bir geçmiş zamandan sonu olmayan bir geleceğe/sonsuzluğa kadar varolduğunu varsayar. Schleiermacher, milleti “insan ırkının, özellikleri tanrı tarafından verilmiş, doğal bölünmesi” olarak nitelendirirken, her milletin dünyada kapladığı konum

2 Milliyetçilik teriminin kullanımına ilk kez Alman filozof J. G. Herder’in On sekizinci yüzyıl sonlarındaki çalışmalarında rastlandığı ve ondan sonra –On dokuzuncu yüzyıla– milliyetçiliğin genel dil kullanımına girdiği bilinmektedir.



ve kendine özgü örgütlenmesiyle ilahi görüntünün bir yönünü temsil ettiğini öne sürer. Herder ise, Tanrının yarattığı doğal bir kategori olarak her milletin birer kutsallık ifadesi olduğunu öne sürer ve kutsal olan şeylerin yok edilmemesi, yaşatılması gerektiğini belirtir. Herder'e göre "millet, doğal bir bitki ve aile gibidir, sadece daha fazla dalı vardır" (Akt. Guibernau, 1997, s.94). Milletin esas olarak dili ve kültürüyle oluştuğunu ifade eden Herder bu süreçte gündelik yaşamdaki ritüeller, gelenekler, pratiklerin ve insanların yaşamı anlamlandırdıkları hikayelerin, halk inançların ve mitlerin önemini vurgular (Poole, 1999, s. 68). Kültür ve daha özel olarak da dilin bir milleti benzersiz olarak belirlediği iddiası Herder'in dışında On dokuzuncu yüzyıl Avrupa düşünürlerinin özellikle Schlegel, Fichte ve Schleiermacher'in ortak vurgusudur (Chatterjee, 1996, s.28).

Milleti oluşturan dil, din, kan bağı gibi ölçütlerin "doğallığı" günümüzde "ilkçi" bakış açısını benimseyen araştırmacılar tarafından savunul(a)mamakla beraber, milleti oluşturan din, dil, kan bağı gibi öğelerin "verili" olduğu, milli kimliği oluşturan öğelerin hiçbir şeyden oluşmadığı, aksine her şeyden önce varolduğu savı ilkçi yaklaşımın en önemli vurgusunu oluşturmayı korumaktadır. Diğer taraftan, Smith'in "ilkçi" bakış açısı içerisinde "eskilci" (perennialist) olarak ayırt ettiği yaklaşım ulusun "doğal"lığını benimsememekle birlikte, milletlerin çok eski dönemlerden -çok fazla değişmeden ve "özünü" kaybetmeden- bugüne değin varolduğunu savunmaktadır. Genel olarak ilkçi yaklaşımın milliyetçilik çalışmalarında son 40-50 yıldır temsilcisi olmamakla birlikte, "eskilci" bakış açısının örnekleri bugün bile mevcuttur (Özkırımlı, 1999, s.80). Ancak, tahmin edileceği gibi, milliyetçilik anlayışının özünü oluşturan ilkçi yaklaşımın akademik çalışmalarda "ortadan kalkmış olması," milliyetçiler ve milliyetçi ideologlar tarafından artık benimsenmediği anlamına gelmemektedir.

Yine de, Brubaker'in (1996, s.15) da vurguladığı gibi, bugün milliyetçilik çalışmalarında milletlerin doğal, verili, sabit yapılar olduğuna inanan çok az akademisyen vardır. Az sayıda (milliyetçi) akademisyen bugün hala milletlerin başlangıcı olmayan bir geçmiş zamandan beri varolduğunu ve sonu olmayan bir geleceğe kadar var kalacağını öne sürmektedir. Bunların dışında, günümüzde, milletlerin/ulusların tarihsel olarak inşa olmuş yapılar olduğuna dair ortak bir görüş hakimdir. "Modernist" yaklaşım olarak nitelenen bu yaklaşımın milliyetçilik tartışmalarında neredeyse paradigmatik bir önem kazanmasıyla ilkçi ya da özcü görüşün - en azından akademik alanda- geçersizleştiği belirtilebilir. Başta Gellner, Hobsbawm, ve Anderson olmak üzere Nairn, Breuilly, Brass, Hroch, Chatterjee, Bhabba, Balibar vb kuramcılar, her ne kadar belirli noktalarda birbirleriyle ayrışan/uyuşmayan görüşlere sahip olsalar da millet/ulus olgusunun doğal, verili, sabit bir "kendilik" olmadığı; aksine modern gelişmelere, yani modern çağa -son birkaç yüzyıla- ait olduğu noktasında görüş birliğine sahiptirler. Farklı bir ifadeyle, modernist yaklaşımın en önemli ve merkezi vurgusu milletlerin modernliği ve milliyetçiliğin olumsuzluğuna dairdir. Bu yaklaşıma göre, milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi tamamen 'modern' gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Daha çarpıcı bir ifadeyle, milletler milliyetçilik çağına aittirler. Yani, milliyetçilikler milletleri yaratmıştır, milletler milliyetçilikleri değil. Polonya'nın kuruluşunda önemli bir yeri olan Pilsudski'nin belirtmiş olduğu gibi, "Devlet milleti kurar, millet devleti değil." Bu tespiti çok daha çarpıcı bir şekilde dile getiren ise İtalya'nın kuruluşunda büyük bir rol oynayan Massimo d'Azeglo olmuştur: "İtalya'yı yarattık. Şimdi de İtalyanları yaratmalıyız" (Akt., Hobsbawm, 1992, s. 63).

Özellikle "*Milletler ve Milliyetçilikler*" (1983) kitabıyla milliyetçilik literatürünün en önemli isimlerinden biri olan Gellner, milletlerin eşyanın tabiatında varolan ve doğal türler doktrinin siyasal uyarlaması gibi bir şey olmadığını göstererek milliyetçilik efsanesinin kabul edilemeyeceğini vurgular. Milliyetçilik, tamamen modern çağa aittir ve "yalnız milliyetçilik çağında milletlerden söz edilebilir." Bundan dolayı, Gellner'in (1983, s.55) çarpıcı ifadesiyle, "milliyetçilik milletleri doğurabilirdi, milletler milli-

yetçiliği değil” (55). Milletlerin, insanları sınıflandırmanın doğal, tanrı vergisi bir yolu olduğu, doğuştan gelen bir politik kader olduğu iddiası ise Gellner’a göre sadece bir mittir. Milliyetçilik, Gellner’a (1983) göre, endüstrileşme sürecinin bir ürünü, yani modern bir ürünü olarak, “politik ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan bir ilke”dir. Ulusun/milletin, farklı toplumsal ve siyasal koşullarda farklı şekillerde inşa edildiğine dikkat çeken Gellner, milliyetçiliğin, toplumsal koşullar homojen ve standart bir (yüksek) kültür gerektirdiğinde ortaya çıkabildiğini vurgular. Birbirlerinin yerine geçebilir bireylerden oluşan anonim bir toplumun oluşturulması, o toplumu bir arada tutan bir (yüksek) kültür gerektirir. Bu anlamda, kültürel bir proje olarak milliyetçilik, bir üst kültürün daha önce pek çok alt kültüre sahip olan bir topluma empoze edilmesidir (Gellner 1983, s.56-57). Kısaca, Gellner’e göre milliyetçilik siyasi birlikle kültür birliğinin birbiriyle uyumlu hale getirme amacı doğrultusunda çeşitli halk kültürlerinden tek bir üst kültür yaratma çabası olarak görülebilir. Milliyetçi toplumsal örgütlenme ilkesi devletle kültürün evlenmesini gerektirir, böylelikle devlet kültürün koruyucusu olur (Gellner, 1994, s.49).

Gellner’la paralel olarak, Hobsbawm’da (1992), milletlerden ancak “toprağa bağlı (teritoryal) devletler” ortaya çıktıktan sonra söz edilebildiğine işaret ederek, devlet ve milletin birbirinden bağımsız olarak ele alınamayacağını vurgular ve şöyle devam eder:

*Ben milliyetçilik terimini, Gellner’in tanımladığı gibi, yani “esasen politik birim ile milli birimin uyumluluğunu öngören bir ilke” olması anlamında kullanıyorum... Milleti ne asli ne de değişmez bir toplumsal birim olarak görüyorum. Millet yalnızca özgül ve tarihsel bakımdan yakın bir döneme aittir. Millet ancak belli bir modern teritoryal devletle, milli devletle ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir; bununla ilişkilendirilmedikçe milleti ve milliyeti tartışmanın hiçbir yararı yoktur (Hobsbawm, 1992, s.24).*

Dolayısıyla, “milliyetçilik milletlerden önce gelir.” Hobsbawm’ın ifadesiyle, “milletler, devletler ve milliyetçiliği yaratmaz, gerçekte yaşanan tam tersidir.” Yani, milliyetçilikler milleti (ve milli-devleti) yaratır. Bundan dolayı, millet/ulus, icat edilmiş bir gelenek olarak, “ne asli ne de değişmez bir toplumsal birimdir” (Hobsbawm,1992, s.24) ve milletleri verili, doğal ve değişmez kategoriler olarak nitelendirmek imkansızdır. “Milli kimliğin tarihten de eski olacak kadar doğal ve temel olduğu yönündeki varsayım yaygın kabul görmektedir ancak modern milletin ve onunla bağlantılı olan her şeyin temel karakteristiği modernliğidir” (Hobsbawm,1992, s.29). Diğer taraftan Hobsbawm,(1992, s.25 ) milletlerin her ne kadar özünde tepeden oluşturulmuş olduğu ifade edilse de, aşağıdan bir bakışla, yani sıradan insanların umutları, ihtiyaçları, özlemleri ve çıkarları temelinde analiz edilmedikçe anlaşılamayacağını vurgulayarak (25) milliyetçilik çalışmalarında ihmal edilmemesi gereken çok önemli bir noktaya işaret etmiştir.

Milliyetçilik tartışmalarının bir diğer çok önemli ismi Anderson (1983), milliyetçiliği “hayali bir cemaat” olarak nitelendirerek siyasi süreçte kültürel boyutun önemine dikkat çekmiştir. *Hayali Cemaatler* kitabında Anderson milletin ve milliyetçiliğin özel bir kültürel yapıntı (*artefact*) olduğunu belirterek, milleti “hayal edilmiş bir siyasal topluluk” olarak nitelendirir. “Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder (Anderson, 1983, s.20).

Chatterjee’nin (1996, s.50) belirttiği gibi, Anderson, bir milleti bir dizi dışsal ve soyut ölçüyle tanımlamayı reddetmiş, aksine bir milletin tahayyül edilen bir siyasal topluluk olduğunu öne ileri sürerek determinist şemayı kökten alt üst etmiştir. Millet/Ulus, belirli somut toplumsal gerçeklerin bir araya gelişle biricik olarak üretilmemiştir, dahası o düşünülmüş, hayal edilmiş ve yaratılmıştır. Anderson’a göre, millet bir cemaat olarak hayal edilir, çünkü her millette varolan eşitsizlik ve sömürü ilişkilerine rağmen millet sürekli olarak derin bir yoldaşlık ve kardeşlik olarak görülür (Anderson, 1983, s.21). İşte son 200



yıldır milyonlarca insanın “seve seve canını feda etmeye” razı olmalarını sağlayan şey, son kertede bu kardeşlik duygusudur. Dolayısıyla, milliyetçilik, siyasal bir ideoloji olarak algılanmaktan çok, kendisini önceleyen ve onlardan kaynaklanmış olduğu büyük kültürel sistemlerle, din veya akrabalık gibi olgularla bir arada düşünölmelidir (Anderson, 1983, s.26). Anderson, milletin zamansal ve mekansal olarak biricik bir varlık olarak hayal edildiğini belirtir. Zaman içinde uzanan bir geçmiş ile gelecek bir kaderi olan bir topluluk olarak ve mekan içerisinde tanışılmayan, hatta tanınmayacak olan üyeleri belirli bir toprak parçası üzerinde barındırırken hayal edilir.

Milletlerin “hayal edilmiş” birer topluluk olduklarını vurgulayan Anderson, hayal edilmişlikle “sahteliğin” birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizer. Anderson, oldukça haklı olarak Gellner’i eleştirerek, onun “icat edilmişliği,” “hayal” ve “yaratım”la değil, “uydurma ve “sahtekarlık”la birlikte düşünerek yapıldığını belirtir (Özkırımlı, 1996, s.169). Gerçekten de, Anderson’ın müdahalesi oldukça önemlidir, zira milletin “hayal edilmiş” olması onun “sahte” olduğu şeklinde nitelendirilmemelidir. Önemli olan milleti oluşturan insanların algılamaları, onların milletlerine dair düşünceleridir. Diğer taraftan, milliyetçiliği mümkün kılan koşullardan “basın kapitalizmi”ne ilk kez dikkat çekmesi de Anderson’ı diğer kuramcılardan ayırt edici bir niteliğini oluşturur.

Milliyetçilik literatüründe yaygın olarak “Etno-sembolcü” olarak nitelenerek ilkçi ve modernist yaklaşım arasında bir üçüncü “ara” yaklaşım olarak görölen Smith (1986) de, milletin/ulusun modern bir olgu olduğunu yadsımayarak, bir ideoloji ve hareket olarak milliyetçiliğın 19. yüzyılı takiben ortaya çıktığını belirtir. Ancak, Smith, özellikle Avrupa’da ve Orta Doğuda izleri yüzyıllar öncesine kadar takip edilebilecek *ethnie*’ler (etnik topluluklar) olduğunu belirterek, *ethnie*’lerle modern milliyetçiliğın bir arada düşünölmeli gerektiğini vurgular. Her ne kadar söz konusu *ethnie*’ler ile modern milletler arasında doğrudan bir ilişki kurmasa ve bir çok *ethnie*’nin modern bir millet haline gelmediğini belirtse de, modern milletlerin ve milliyetçiliklerin oluşumunda modern öncesi dönemin izleri ve etkisi olduğunu ifade eder. Yani, Smith’e göre, modern milliyetçilikler kendilerini önceleyen etnik topluluklar ve bağılıklar ile ilişki kurulmaksızın anlaşılabilir. Milletin ne olduğu milletlerin etnik temelinde bulunabilir. Dolayısıyla, millet, “tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan” bir insan topluluğudur (Smith, 1991, s.32).

Modern öncesi geleneklerin ve modern dönüşümlerin milletin/milli-devletin oluşumunda ne kadar ve nasıl etkili olduğu ile ilgili olarak yukarıdaki kuramcılar arasında net bir görüş birliğı söz konusu olmasa da, milletin modernliğı ve milliyetçiliğın olumsuzluğu konusunda hem fikir oldukları belirtilebilir. Kaldı ki, Billig’in (1995, s.22) de altını çizdiği gibi, milletin/milli-devletin ortaya çıkış nedenleri ne olursa olsun, milli-devletin ve milliyetçiliğın “başarısı” bugün tartışmasız bir gerçekliktir. Bu noktada, milliyetçiliğın “ikili karakterine” değinilecek daha sonra ise ağırlıklı olarak milliyetçiliğın bu başarısını nasıl mümkün kıldığı ve koruduğı konusu tartışılacaktır. “Millet” terimi insanların ilişkilerinin önemli bir boyutunu anlatır görünmektedir. Ama, tam olarak neyi? Sır burada yatar” (Hobsbawm, 1992, s.15).

### 3. MİLLİYETÇİLİĞİN EVRENSSEL İKİ FARKLI TİPİ Mİ, YOKSA İKİLİ KARAKTERİ Mİ?

Ulus/Millet olgusunun moderniteye aitliğı açık olmakla birlikte, milliyetçiliğın olumsuzluğu onu tanımlamayı ve kavramsallaştırmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Öncelikle, milliyetçilik/ulusalcılık, her zaman farklı terimlerle iç içe olan bir zincirin içindeki bir halka gibi yer almaktadır. Yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, etnisizm, etnosentrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, jingoizm, emperyalizm gibi terimler bu zincirin önemli halkalarıdır (Balibar, 1991a, s.62). Milliyetçilik tüm bu olgularla önemli bir eklemlenme ilişkisi içerisinde olduğu halde milliyetçiliğı bu olgulardan tamamen ayrı ve farklı görme eğilimi ol-

dukça yaygındır. Halbuki, milliyetçilik “bukalemun gibidir, rengini bağlamından alır” (Smith, 1991). Her milliyetçilik bulanık, muğlak ve parçalıdır (Torfin, 1999). Milliyetçiliğin muğlaklığı, belirsizliği ve programatik içerikten yoksunluğu, ona kendi topluluğu içerisinde potansiyel bakımdan genel bir destek kazandırmaktadır (Hobsbawm, 1992, s.207). Ancak, milliyetçiliğe ilişkin literatürde, son yıllara kadar, milliyetçiliğin/ulusalcılığın iki tipi olduğuna dair yaygın bir görüş birliği söz konusu olmuştur. Çeşitli milliyetçilikler, “iyi” milliyetçilik ve “kötü” milliyetçilik şeklinde, sanki birbirlerinden tamamen bağımsız, yalıtık ve farklı toplumsal olgularmışçasına, bir ikili ayrıma tabi tutulmuşlardır.<sup>3</sup>

Gel gelelim, bu ayırım söz konusu milliyetçiliklerin kendi aralarındaki ortak noktaları gizleyen ve anlaşılmasını zorlaştıran bir ayırımdır (Calhoun, 1997, s.3). Milliyetçiliği bir “temsil sistemi” ve toplumsal dünyayı anlamlandıran bir “söylem” olarak gören bir bakış açısıyla oldukça sorunlu bir şekilde yan yana gelebilecek bu katı ayırım bugün başta Smith, Nairn ve Billig’in katkılarıyla itibarını büyük ölçüde yitirmiştir. Çeşitli milliyetçilikleri kategorik olarak ikiye ayırmak, birbirinden tamamen farklı iki kategoride, “iyi” ve “kötü” ya da “kültürel” ve “siyasal” olarak milliyetçilikleri/ulusalcılıkları sınıflandırmak, “yurdu için ölmekten vatani için öldürmeye geçişi ayırmak kadar zordur” (Balibar, 1991a, s.63).

Milliyetçilik çalışmalarında çok sık karşılaşılan bu ayırımın bir tarafında, “siyasal” ya da “sivil” milliyetçilik olarak addedilen, teritoryal temelde ve yurttaşlık esasına dayanan ve çoğunlukla Batı Avrupa’da örneklerine atıfta bulunulan “iyi” milliyetçilikler vardır. Bu milliyetçilikler/ulusalcılıklar, hümanist, evrenselci, barışçı olup, milleti oluşturan bireylerin anayasal ‘yurttaşlık’ ilkesi altında “eşitler” olarak yaşadıkları milliyetçiliklerdir. Diğer milliyetçiliklere tahammül gösteren, hatta onları onaylayan bu milliyetçilikler “Batı” ya ait olandır, olması gerekendir ve “iyi” olandır. Tarihsel işlevlerini tamamlamış, dolayısıyla medeni ve normal milliyetçiliklerdir. Diğer tarafta ise “kültürel” ya da “etnik” milliyetçilik olarak nitelendirilen, etnik köken ve kültürel-tarihsel milli kimliğe vurguda bulunan “kötü” milliyetçilikler vardır. Yaygın olarak doğu Avrupa, Balkan milliyetçiliklerine atıfta bulunan bu tip milliyetçilikler etnik/kültürel azınlıklar başta olmak üzere yurttaşları baskı altına alan, otoriter-faşizan boyutu belirgin milliyetçiliklerdir. Dil ve kültür birliğini vurgulayan bu milliyetçiliğin millet tasavvuru organik ve yekparedir. Bu milliyetçilikler dışlayıcı, fanatik ve saldırgan olup, vahşete ve savaşa çok açık milliyetçiliklerdir. İçerdeki ve dışarıdaki milliyetçiliklere boyun eğdirmeye çalışan, onları kökten dışlayan, yok etmeye çalışan “ötekine” ait “kötü” milliyetçiliklerdir (Smith, 1991; 1999; Balibar, 1991a; Billig, 1995; Bora, 1995).

Yukarıda belirtildiği gibi bu ayırım oldukça sorunludur. Her ne kadar Batılı “sivil” milliyetçilikler ile Doğulu “etnik” milliyetçilikler arasında şüphesiz önemli farklılıklar olsa da hem bu farklılıklar nitel değildir hem de bu iki tip arasındaki tamamlayıcı ilişki kategorik ve mutlak bir ayırım yapmayı imkansızlaştırır. Çünkü her özgül milliyetçilik/ulusalcılık, değişen oranlarda ve farklı biçimlerde hem sivil ve hem de etnik milliyetçiliğe atfedilen özellikleri bünyesinde barındırır. Bazen sivil/siyasal milliyetçiliğe dair unsurlar, bazen de etnik/kültürel milliyetçiliğe dair unsurlar baskın olsa da her özgül durumda, sivil tipi ile etnik tipi birbiri ile harmanlamıştır.<sup>4</sup> Farklı bir ifadeyle, her özgül milliyetçilikte, kültürel milliyet-

3 Örneğin Horace B. Davis’a göre, bir tarafta genellikle duygusal olmaktan çok rasyonel olan Aydınlanma milliyetçiliği, diğer tarafta ise Herder ve Fichte gibi Alman romantik yazarlarınca geliştirilen kültür ve geleneğe dayalı, milletin doğal bir topluluk olduğunu dolayısıyla kutsal, ebedi, organik bir varlık olduğunu varsayan bir milliyetçilik olmak üzere iki tip milliyetçilik vardır (Akt. Chatterjee, 1996, s.48).

4 Bu bağlamda Habermas (1996), Avrupa’da ulus düşüncesinin tarihsel olarak anayasal yurttaşlığı teşvik etmekten çok etnik merkezli ve yabancı düşmanı versiyonunu içinde politik bir araç olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir..



çilik ve siyasi milliyetçilik iç içe geçmiş bir durum arz eder.<sup>5</sup> Her milliyetçilik içinde, hem etnik hem de sivil karakteristiklerin hakim olduğu örnekler -sürekli bir etkileşim ve rekabet halinde- bir arada bulunmaktadır.<sup>6</sup> Dolayısıyla, birbirinden kategorik olarak ayrı iki evrensel milliyetçilik tipinden değil, milliyetçiliğin evrensel olarak geçerli ikili karakterinden bahsetmek ve bu ikiliğin oluşturduğu “gerilim” üzerinde yoğunlaşmak analitik olarak daha önemlidir.<sup>7</sup> Milliyetçiliği ve milli kimliği modern toplumsal ve siyasal yaşamda kendi özelliğini yitirmeksizin diğer güçlü ideoloji ve söylemlerle etkili birleşimlere girmesini mümkün kılan ve bu düzeyde esnek ve sürekli bir güç haline gelmesini sağlayan işte bu “ikili” karakteridir<sup>8</sup> (Smith, 1991; 1999; Bora, 1995).

Bundan dolayı, çeşitli biçimlerde şekil verilmeye oldukça uygun olan bu “doku”nun her bir özgül durum içinde analiz edilmesi daha uygundur (Smith, 1991, s.129). Ancak, her bir durumun kendi özgünlüğünde esas olarak anlaşılması gerekmektedir birlikte genel bir millet ve milliyetçilik kavramsallaştırılmasına başurmaktan kaçınmak zordur. Kaldı ki, genel olarak milliyetçilik kavramının meşruiyetini reddetmek, milliyetlerin modernitesi ve milliyetçiliğin bugün her yerde mevcut olan çekiciliği hakkında genel sosyolojik çözümler yapamama tehlikesini barındırmaktadır (Smith, 1991, s.130).

#### 4. MİLLİYETÇİLİĞİN RETORİĞİ YA DA BİR SÖYLEMSEL OLUŞUM OLARAK MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçiliğin tek bir faktörle ya da tek bir örnekle bütünsel olarak çözümlenemeyeceği açıktır. Calhoun'un da (1997, s. 22) altını çizdiği gibi, milliyetçiliğin çeşitli biçimlerindeki ortaklıkları/genellikleri tek bir açıklayıcı değişkenle -devlet inşası, endüstrileşme ya da eşitsiz ekonomik gelişme gibi- açıklamak imkansızdır. Ancak genel olan bir şey vardır ki, o da milliyetçilik söylemidir. Bu herhangi bir örneği tamamen açıklamaz ama her birinin inşasına ve yeniden üretim sürecine oldukça yardımcı olur. Milliyetçilik bir söylemsel oluşumdur. Bundan dolayı, milliyetçiliğe dair analitik bir çabanın bir söylem olarak milliyetçiliği kavramsallaştırmaya yönelmesi ya da farklı bir ifadeyle milliyetçiliğin retorüğünü anlamaya çalışması oldukça önemlidir. Peki, milliyetçiliğin retorüğünden ne kastedilmektedir ve neden milliyetçiliği bir söylem olarak görmek gerekir?

5 Kaldı ki, iç içelik durumu sadece kültürel milliyetçilik ile siyasal milliyetçilik arasında değildir. Balibar'ın (1991a, s.67) belirtmiş olduğu gibi, milliyetçilik/ulusalcılık ile ırkçılık arasındaki ilişkide de basitçe bir “sapma” sorunu değil, bir “tarihsel eklemleme” sorunu vardır ve milliyetçilik ile ırkçılık arasındaki belirlenimde her zaman karşılıklı söz konusudur. “İrkçılık, milliyetçiliğin bir “dışavurumu” değil, milliyetçiliğe bir ektir; ona oranla her zaman aşırıdır; ama onun inşası için her zaman gereklidir” (Balibar, 1991a, s.70). Bu durum istisnai bir gelişme ya da talihsiz bir anomali de değildir. Ulusalcılık/Milliyetçilik ve ırkçılık birbirleriyle derinden ilişkilidir ve modern demokrasilerin ayrılmaz özelliğidir (Torfing, 1999, s.191).

6 Connor'da Etnonationalism: The Quest for Understanding (1994) kitabında milliyetçilik ve etnik milliyetçilik ayrımına dair önemli bir meydan okuma gerçekleştirmiştir. Connor'a göre millet, aynı Atadan geldiklerine inanan insanların meydana getirdikleri bir grup, milliyetçilik de kişinin bu şekilde tanımlanan milletle özdeşleşmesi ve ona olan sadakatidir. Bundan dolayı, etnik milliyetçilikteki “etnik” kelimesi gereksizdir. Çünkü tüm milliyetçilikler/ulusalcılıklar, değişen ölçülerde de olsa, doğası gereği, etniktir (Akt.,Yıldız, 2001, s.32).

7 (Ulus-devletlerde) eşitlikçi bir yasal toplumun evrenselciliği ile köken ve kaderin tanımladığı kültürel bir toplumun öncülüğü arasında bir gerilimin mevcut olduğunu vurgulayan kuramcılardan Habermas, bu gerilimin çözülebilmesinin şartının “anayasa, insan hakları ve demokrasi ilkelerinin ulusun siyasal öncesi bir varlık olarak etnik-merkezli yorumlanmasının karşısında ve üstünde vatandaşlardan oluşan bir ulus olarak kozmopolit bir ulus anlayışına öncelik tanınması” olduğunu ifade etmektedir (Habermas, 1996).

8 Ezilenlerin milliyetçiliği ile ezenlerin milliyetçiliği, kurtuluş milliyetçiliği ile fetih milliyetçiliğinin birbirleriyle özdeşleştirilemeyeceğini ifade eden Balibar'da (1991a, s.62) bu ayrımın her ikisi arasında ortak bir unsurun olmadığı anlamına gelmediğinin altını çizer. Balibar'a göre bunun en uç örneği, kurtuluşu amaçlayan milliyetçiliklerin tahakkümü amaçlayan milliyetçiliklere dönüşmesidir ve “bu durum her türden milliyetçiliğin baskıcı potansiyelleri konusunda kendimizi sürekli sorgulamaya mecbur kılmaktadır.”



Anderson'un milletin zamansal ve mekansal anlamda biricik bir varlık olarak tahayyül edilmesi gerektiğini vurgulamış olduğu daha önce belirtilmişti. Milletlerin sadece tahayyül edilmeleri yeterli olmadığından milletlerin kendi (milli) tarihlerini ve kendi kendilerinin yorumlarını yaratmaları da gerekmektedir. Bundan dolayı Edward Said, milletlerin tahayyül edilen topluluklar oldukları kadar "yorumlayıcı topluluklar"da olduklarının altını çizer (Akt, Billig, 1995, s.70). Bu bağlamda, milliyetçiliğin bir dizi merkezi önermeden oluştuğunu ifade eden Smith (1991, s.121), söz konusu önermeleri şu şekilde sıralar: i-Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür. ii-Millet, bütün siyasi ve toplumsal gücün kaynağıdır. Millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir. iii-İnsanların özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek için bir milletle özdeşleşmeleri gereklidir. iv-Dünyada barış ve adaletin hakim olabilmesi milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunması ile mümkündür. Kısaca, milliyetçilik, bir milletin özerklik, birlik ve kimlik kazanmasını ve bunları korumasını hedefler. Smith, bu doğrultuda bir milleti, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlar. Ona göre, millet, bir tarihi kültür ile belli bir yurdu paylaşan herkesi tek bir siyasi topluluk içinde birleştiren kültürel ve siyasi bir ağı gösterir (Smith, 1991, s.32-33). Ancak, buradaki özelliklerin bir bölümünün, özellikle de ortak mitleri, ortak bir tarihi kültürü ve hafızayı paylaşmaya dair vurgunun nesnel kriterler olmadığı/olamayacağı belirtilmelidir. Milletler, sahip olunan açık ve nesnel kriterlere uygun olarak kurulmuş olmak anlamında "nesnel topluluklar" değillerdir (Billig, 1995, s.24). Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, Calhoun'un da (1997) vurguladığı gibi, milletin hem kendisinin hem de millet tanımlarının büyük ölçüde kendilerine dair iddialarıyla oluştuğudur. Farklı bir ifadeyle, milletler/uluslar bir takım "nesnel/görgül ölçütlerle" etkili olarak tanımlanamazlar, aksine kendilerine dair bir dizi spekülative ve öznel önermelerle nitelendirilirler. İşte bu nedenle, nesnel bir tanımdan çok, bir "millet retoriği"nden söz etmek çok daha uygun ve önemlidir. Bu durumda, i-belirli bir toprakla özel ve hatta kutsal bir ilişki, ii-bölünmezlik (bölünmez bütünlük), iii- egemenlik (en azından buna ilişkin arzu), iv- ortak kültür (paylaşılan değerler, inançlar ve davranışsal pratikler), v-milletin çok eskiden beri var olduğu iddiaları millet retoriğinin yoğun olarak başvurulan özellikleri olarak görülebilir. Farklı bir ifadeyle, bu özellikler bir milletin ya da her milletin sahip olduğu nesnel/ampirik ölçütler değil, aksine milletleri tarif ederken sıklıkla başvurulan iddialardır. Milliyetçilik çok sayıda farklı şeyden söz etmek ve farklı iddialarla varolabilmek için elverişli bir retoriktir (Calhoun, 1997, s.8).

Thompson'a (2001, s.21) göre, bu bağlamdaki tartışma, gündelik pratikteki ve toplumsal teorideki üç verili varsayım üzerine yoğunlaşmalıdır: i- Dünya milletlere/uluslara bölünmüştür. ii- Milli kimlikler sonradan kazanılmamıştır, aksine doğuştan verilir. iii- Bir milletin üyeleri ortak bir milli karakteri paylaşırlar. Bu doğrultuda, milli kimliğe ilişkin sosyolojik bir bakış açısı bireylerin millete ve milli kimliğe dair ortak duysal bilgiyi nasıl aktif olarak kullandığı sorusuna yoğunlaşmalıdır. Bu bakış açısı milli kimliklerin ve milletin yeniden üretiminin pratik boyutlarını vurgulayabilmesi için fenomenoloji ve etnometodolojiden hareket etmelidir. Bilindiği gibi, hem Schutz ve hem de Garfinkel'in yaklaşımına göre bireyler çoğu zaman eylemlerinin sonuçlarının bilincinde değildir.

Bir ulusa ait olmak ve bir ulusal kimliğe sahip olmak çoğunlukla nesnel olarak farz edilir. Bir ulusal kimliğe sahip olmak bir buruna ve iki kulağa sahip olmak kadar doğaldır (Gellner, 1983). Dolayısıyla, ulusal kimliğin, belirli nesnel kriterler ile verilmiş olduğu öne sürülür. Çoğunlukla verili olarak kabul edilen sadece ulusların doğallığı ve nesnel gerçekliği de değildir. Farklı uluslara/milletlere ait olan insanların da belirli milli karakterlere sahip olduğu düşünülür. Ayrıca, bireyler diğer uluslar hakkında konuştuklarında "onlar" hakkında karşılaştırmalı yargılarda bulunmak için kendilerine dair genelleştirilmiş kategorilere başvururlar. Bu kategorilerin kendileri tarafından icat edilmediği, dahası kültürel pratikler ve söylemler alanında pekiştirildiği göz ardı edilir. "Bizim" ve "yabancılar"ın sinemasal, edebi ve



popüler metinlerdeki temsilleri düzenli olarak varsayılan/farazi milli farklılıklara dair stereotipik temsilleri çağırır (Thompson, 2001, s.24-25).

Millet/Ulus, çok merkezli, çok yönlü ve her kalıba giren bir kategori olduğu için milletler, gerçek varlıklar, maddi ve sonsuz topluluklar olarak algılanırlar. Fakat, milletler şeyleştirilmemelidir (Brubaker, 1996, s.10). Bu çerçevede, ulus, ne kendinden menkul bir gerçekliktir ne de toplumsal yaşamın en temel ve doğal zeminidir (Schnapper, 1995). Ulusun ya da ulus-devletin kendisi de etnik bakımdan yekpare bir oluşum değildir. Ancak millet bir seçim olmaktan çok kader olarak, geçmişte sağlam yerleşmiş bir olgu olarak, elini süreni yakan bir “gerçeklik” olarak benimsenmektedir.

İdeoloji, basitçe, toplumsal dünyanın -onun içinde yaşayanlara- doğal dünyaymış gibi görünmesini mümkün kılarken, Barthes’ın belirttiği gibi “doğanın sesi” ile konuşur (Akt. Billig, 1995, s.49). Doğa kategorileri, Beck’in (1993, s.134) vurguladığı üzere, sorgusuz-sualsizliğin üretimi ve ebedileştirilmesi konusunda birer sanat eseridir. Ulusun/Milletin, tarihsellikten ve sorgulanabilirlikten arındırılarak, “doğallık” zırhıyla edebileştirilmesi için milliyetçiliklerin “doğal birliğe” ve “doğallığa” sahip olduğunu ilan ettiği Ulus/millet, oldukça heterojen ve farklılaşmış bir nüfusu milli efsaneler ve semboller etrafında toplayarak bu iddiaya zemin oluşturmaktadır (Bauman, 1998, s.186-187). Ulusa/Millete ilişkin egemen bir temsil olan milliyetçilik(ler) ise millete ilişkin karmaşıklığı ve olumsuzluğu kabul etmez. Ulusal-cılıklar/Milliyetçilikler, Ulus/millet içindeki farklılıkların reddedilmesine ihtiyaç duyarlar. Sembolik güçleri de zaten ulusu doğal bir kültürel ve siyasal birlik olarak tanımlamalarında yatar (Brookes,1999, s. 248). Bundan dolayı, modern demokrasilerde milliyetçilik/ulusalcılık, iktidarlar ve siyasal liderler için vatandaşların dikkatini ülke içindeki toplumsal sorunlardan/çekişmelerden uzaklaştırmada ve dış politikada destek kazanmada gayet ucuz bir kaynaktır (Habermas, 1996). Kaldı ki, milliyetçilik terimi de doğallaştırılmıştır, yani insanlar tarafından bir ideolojiyi değil de doğal bir erdemi ifade ediyormuş gibi algılanır (Copeaux, 2002, s.44). Ancak, “milletlerin “doğallığı” ve millet üyelerinin “yazılmış” ve miras alınmış doğası hakkındaki iddia milliyetçiliği bir çelişkiye düşürmekten başka bir işe yaramaz. Bir yandan ulusun herhangi bir doğal olgu kadar nesnel ve somut bir gerçeklik ve tarihin bir hükmü olduğu söylenir. Öte yandan ise bir güvensizlik hakimdir: “Birlik ve bütünlük sürekli tehdit altındadır” (Bauman, 1998, s.187).

Ulusun *raison d’être*’i kendi biricik (ya da biricik olduğu iddia edilen) kültür değerlerinin bir ürünü olmasıdır. Yani, ulusun olmazsa olmaz şartı etnik ayırt edicilik iddiasıdır (Smith, 1991, s.115). Uluslar dünyasında her bir Ulus biriciktir, eşsizdir ve her biri seçilmiştir. Milliyetçilik, modern öncesi, kutsal etnik seçilmişlik mitinin laik ve modern muadilidir. Çok merkezli bir biriciklik doktrini olarak milliyetçilik, yeri dolduramaz kültür değerlerinin evrenselliğini vazeder” (Smith, 1991, s.136).

Gel gelelim, daha önce de vurgulandığı gibi, son dönem milliyetçilik literatüründe hemfikir olunan en önemli noktalardan birisi ulusların kendinden menkul ve doğal bir gerçeklik olmadığı ve aynı zamanda etnik olarak homojen ve yekpare olmadıklarıdır. Balibar’ın (1991a, s.121) da altını çizdiği gibi,

*Hiçbir ulusun doğal olarak etnik temeli yoktur, fakat toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça, içerdikleri, paylaştıkları ya da hükmettikleri topluluklar da “etnikleşir”; yani sanki kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturmuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir hale gelir.*

Günümüz ulus-devletlerinin büyük çoğunluğu aslında çok *etnili* (etnik topluluk) olmakla birlikte; bir çoğu -diğer *etniler* yok sayılarak ve dışlanarak- egemen bir etni etrafında oluşmuşlardır. Devlet sınırları ile millet sınırlarının çakışması ve devletin toplam nüfusunun tek bir etnik kültürü paylaşıyor olması olguları göz önüne alındığında bugün mevcut devletlerin çok azının gerçek anlamda “ulus-devlet” olma id-

diasında bulunabileceği açıktır (Smith, 1991, s. 33,35). Birkaç ulus-devletin (İzlanda, Portekiz, Norveç vb) dışında hemen hemen tüm ulus devletler etnik olarak hetorejen bir yapıya sahiptirler. Ra’anan’ın (1991) çarpıcı ifadesiyle, günümüzde siyasal alana “ulustan geniş devletler ve devletten geniş uluslar egemendir” (akt. Üstel, 1999, s.16). Bu nedenle, “ulus,” karmaşık toplumsal süreçleri ve toplumsal yaşamın diyalektiğini gizlediği için açıklayamayan “kusurlu bir analiz birimi”dir:

*“Ulus” fikri kusurludur çünkü çalışma nesnesini maddi ve homojen bir öz haline getirir... Ulusun bir öz haline getirildiği ilk yol, insanları ve kurumsal yapıları ulusun içinde tek tiplendirmektir. ‘Türkler’ ya da Türk kültürü gibi. Bu yolla ulusun içindeki dini, sınıfsal, etnik ya da hizip farklılıkları inkar edilebilir ve bu tür farklılıkları üreten ve besleyen diyalektik süreçler gizlenebilir” (Lindisfarne, 2002, s.202-203).*

Ulusalçı/Milliyetçi birlik fikri, kültürel ve siyasi türdeşlik doğrultusunda, bütün yerel farklılıkları -çoğunlukla zor yoluyla- ortadan kaldırılması pahasına, milletin birliği ve bölünmezliği (*la république est une et indivisible*) fikrini teşvik etmiştir. Milliyetçi birlik kavramı etnik köklerine başvurarak, kültürel farklılıkları tasarlanan milletle aşacak bir tekbiçimlilik oluşturmaya çalışır (Smith, 1991, s.125). “Özcü” düşüncenin gelişmesinde merkezi bir rol oynamış olan milliyetçiliğin “modern dünya sistemindeki en esaslı tikelcilik” olduğu bu noktada unutulmamalıdır. Milliyetçilik, “en esaslı, en yoğun ilgi gören, en fazla siyasal nüfusa sahip olan ve en ağır silah donanımıyla desteklenen bir tikelcilik”tir (Wallerstein, 1991, s.122). Gerçekten de, milliyetçilik/ulusalcılık tekleştiricidir ve her türlü dağılmadan korunması gereken, kökenlerden gelen bir ulusal kimliğin fetişlerini geliştirir (Balibar, 1991a, s.73).

Ortak soy/kan fikrinin, sadece millet teriminin etimolojik kökeninde<sup>9</sup> bulunmadığı, aynı zamanda da millet olgusunun kurucu/tanımlayıcı bir parçasını oluşturduğunun yakın zamanlara kadar açıkça ifade edilmesinden kaçınılmıştır. Tüm ulus-devletlerde, yani bir milletin/ulusun siyasal ifadesi olduğu düşünülen devlet sistemlerinde, milletin siyasal-kültürel bir tanımı yapılır. Bu açıdan ulus-devletlerin büyük bir çoğunluğunda politikalar “etnikleşmiştir.” Böyle olduğu için de, bir millete (ya da ulus-devlete) dair açık veya üstü kapalı simgeler egemen etnik çoğunluğun imgelerini ve karakteristik diye bilinen özelliklerini taşımaktadır. Bazı *etnilerin* kendilerini üstün olarak tanımlamaları ve diğerlerinin özelliklerini aşağı olarak nitelendirmeleri -ki bu durum etnik özelliklere dayalı ayrımcılık anlamında etnisizm olarak adlandırılır- milliyetçilikler içinde az rastlanan bir durum değildir. Etnikliğin bir kimlik göstergesi ve kökleri arayış çabası olarak algıladığı pozitif çağrışımların aksine, etnisizm diğer etnik gruplara ilişkin olarak geliştirilen bütünüyle olumsuz bir kavramsallaştırma (Fenton, 2001, s. 37-41).

Diğer taraftan, etimolojik türetmeye uygun olarak, etnik grubun, bir alt gruba değil, temel bir toplumsal kategoriye işaret ettiğine dair genel bir mutabakat bulunmaktadır. Özellikle Amerikan sosyoloji geleneği etnik grubu, ortak kültürel geleneklere ve kimlik duygusuna sahip olan geniş toplumun bir alt grubu anlamında kullanarak, onu azınlıkla eşleme eğilimindedir. Aslında, çoğunluğu oluşturanlar ya da hakim etnikler, azınlıklardan daha az “etnik” değildir. Balibar’ın (1991b, s.121) ifadesiyle, millet de “kurgusal etniklik” olarak oluşturulmuştur. Etnik bir grubun geniş toplumun bir alt grubunu oluşturması gerekmez. Ancak bu durum etnik grup ile ulus/millet arasındaki çizgiyi tamamen ortadan kaldırmamalıdır.

Ulus/millet, siyasal olarak örgütlenmemiş olan etnik topluluklardan kolayca ayrılır. Etnik topluluk, tarihsel ve kültürel bir topluluğun mirasçıları olarak yaşayan ve bunu sürdürme isteğini paylaşan insan grubudur. Tarihsel bir topluluktur ve kültürel özgüllüğe sahiptir. Bu çerçevede, bir aidiyet grubudur ve bundan dolayı ille de siyasal bir ifadesi olması gerekmez. Farklı bir ifadeyle, etnik topluluklar modern/siyasal ulustan özellikle özerk bir siyasal örgütlenmeye sahip olmamalarıyla ayrılırlar. Bu anlam-

9 Ulus/millet anlamına gelen İngilizce’deki “nation” kelimesi, Latince’de “doğmak” anlamına gelen “nasci” fiilinin ortacından türetilmiştir. Latince’de “nationem” kelimesi soy ya da ırkı çağrıştırır. Bu asli anlamda ulus, ortak kan ve soy bağı fikrini ifade eder. Günümüzde, milletin/ulusun bu asli anlamı görünür olmaktan çıkmıştır (Yıldız, 2001, s.27).



da, etnik topluluğu ulusdan ayıran en temel ölçüt, niceliksel ya da başka bir nesnel özellik değil, insanları birbirine bağlayan bağın niteliğidir. Ayrıca tüm ulus-birimlerini diğer topluluk ya da etnik topluluk şekillerinden ayıran devlettir. Devlet, Hegel'in belirtmiş olduğu gibi, milletin ussal dayanağıdır ki, on-suz siyasallaşan milletin gerçek varlığından ve ortak kimliğin nesnel ifadesinden söz edilmesi zordur (Schnapper, 1995, s.33-35-37).

Smith'e (1991) göre de, ulus ve etni arasındaki esas çizgi, etninin bir ülkeye sahip olma iddiasının sembolik bir anlamı söz konusuysen, ulusun bu talebinin gerçek ve fiziki olmasıdır. Bu anlamda etni, ulusun bir çok özelliğinden yoksundur. Anavatanda yaşamama, ortak bir hukuk düzeninin ve ekonomik birliğin olmaması gibi.. Smith, etnik grup anlamına gelen etni terimini tanımlarken önemli olan şeyin genetik miras değil, ortak soy miti ya da inancı olduğunu söyler. Fiziki kökenin gerçek olup olmadığı değil, buna olan inanç önem taşır. Bu yüzden etniklik kan ve genlerle değil, mitler ve ortak kökenle ilişkilidir. Ortak kan veya aile metaforuna hitap etmek etnik ulusçuların genel geçer akçesidir. Etniklik ortak köken mitine dayanır ve kendisiyle birlikte, doğuştan olduğuna inanılan özellikler taşır. (Smith, 1991, s.41)

Milliyetçilik sadece çeşitli biçimlerde ve bağlamlarda olan bir olgu değildir, aynı zamanda farklı siyasi ve moral değerleri de taşır. Daha önce vurgulandığı gibi, söylemsel bir oluşum olarak milliyetçilik çeşitli temsil biçimlerini şekillendirir ve esas önemi de buradadır. Milliyetçilik, Brubaker'in (1996, s.7) ifade ettiği gibi, modern toplumsal ve siyasi yaşamda sürekli mevcut olan, her zaman görülen ulus-kökenli deyimler, pratikler ve imgelerin heterojen bir seti olduğundan milliyetçiliği anlamak için ulus/millet kategorisinin pratik kullanımlarının anlaşılması gerekir. Bunun için de, milletlik hali ve milletin pratik bir kategori, kurumsallaşmış bir biçim ve oluşsal bir durum olarak görülmesi gerekir (Brubaker, 1996, s.10).

Milliyetçilin bir söylemsel oluşum olduğuna dair süregelen bu tartışmada, kısaca, milliyetçiliğin modern demokrasinin siyasi söyleminde bir dönüm noktasını oluşturan ulus boş göstereninin açık bir eklemelenmesi olduğu belirtilebilir. Milliyetçiliğin hegemonik olabilmesi için insanlar adına, ulus/millet adına konuşulabilmesi gerekir. Yine de, soyut olarak milletin iyiliğine atıfta bulunmak yeterli değildir, ayrıca millet boş gösterenine<sup>10</sup> belirli bir içerik verilerek hegemonize edilmesi gerekir. Bu çerçevede milliyetçilik, millet ve halk boş gösterenlerine belirli ve önemli ölçüde bütünsellik sağlayan bir mit olarak tanımlanabilir. Böylelikle, milliyetçilik "örnek millet" (nation-as-this) ve "bir örnek insanlar" (people-as-one) olarak inşa etme eğilimindedir. Milliyetçi mit, özel bir ethos ve hayal edilmiş belirli bir milli uzam adına toplumsal ve siyasi eyleme kılavuzluk etmeyi amaçlar. Milli uzamın homojenleştirilmesi ve maddileştirilmesi "milli"nin ne olduğunu tanımlayan birçok belirleyici ifade biçimi halini alacaktır. Ancak milleti belirleyen temel şeylerin listesi ne kadar uzun olursa olsun yine de bir şey eksik kalacaktır. Milletin gerçek özü öngöründen uzaktır. Bundan dolayı, son kertede, milletin homojenleştirilmesi ve gerçek varlık kazanması eşzamanlı olarak milletin içinde ve dışındaki "milletin düşmanlarının" söylemsel inşasında (ve aracılığıyla) gerçekleşir (Torfing, 1999, s.192-193). Burada bu noktanın da kısaca irdelenmesi gerekir zira "düşman" imgesinin kurgulanması milliyetçilik/ulusalcılık söylemlerinde hayati bir boyutu oluşturmaktadır.

Milliyetçilik, topluluğun üyeleri arasında dayanışma bağlarının oluşmasını ve pekiştirilmesini sağlarken, ait oldukları topluluğun, diğerlerinden ayrı ve farklı olduğu imajının oluşmasına da yol açar. Bu nokta oldukça önemlidir zira dışarıda kalanlar "yabancılar" ve potansiyel "düşman"lar olarak görülür. Beck'in (1993, s.118-119) önemli sözleriyle,

10 Boş gösteren; muğlak, oldukça değişken, belirsiz ya da varolmayan gösterilenlere dair bir gösteren olarak tanımlanabilir. Bu tip gösterenler farklı insanlar açısından farklı anlamlar taşır. Yani, bu gösterenler birçok gösterilene karşılık geldiği gibi, herhangi bir gösterilene karşılık gelmeyebilir de. Gösteren ile gösterilen arasındaki bu radikal bağlantısızlık durumunda, boş gösterenler, yorumlayıcıları her ne anlama gelmelerini istiyorlarsa o anlamı taşıyabilirler.

*Ulusal demokrasi, etnosla demos arasındaki çelişkilerin uyumlaştırılmasına değil de, hassas siyasal uzlaşmalara bağlanmasına dayanır. İçeriye dönük olarak, etnik gruplar arasındaki farklılıklar ve çelişkiler, bir örnekletirmek, uyumlaştırmak yoluyla yok edilir. Ulusal devlete giden yol, baskının parke taşlarıyla döşenmiştir. Yasasıysa: ‘ya-ya da’ dır. Bu da: dışarıya dönük olarak kendini soyutlama ve dışlama, yabancı olanı, düşman imgelerini kurgulamak ve onları (olası bir tehdit olarak) savaşlarla teyit etmek (filiyata geçirmek); içeriye dönük olarak ise zorla asimile etmek, insanları sürmek, “ana dil”in devletlû monotonluğuna boyun eğmek istemeyen “sapkın” grupların kültürünü ve yaşamını yok etmek demektir.*

Ulusalçılık/Milliyetçilik, diğer taraftan, heterofobiyi ve zenofobiyi yaygınlaştırarak ve bu duyguyu devlet otoritesine sadakat ve iktidar karşısında disiplin sağlama hizmetinde seferber eder. Milliyetçiliklere göre, günümüzde yabancılar kamusal tehditler ve “kirletici unsurlar” olarak, ülke sınırları içinde ve dışında olarak, her yeredir. Her zaman “bizden” nefret eden ve “bize” karşı komplo düzenleyenler olarak evrensel düzeyde vardır (Hobsbawm,1992, s.205). Balibar’ın (1991c, s.269) vurgulamış olduğu gibi, bu durum önemli bir paradoks oluşturmaktadır ve ulus, siyasal olarak tam anlamıyla yabancılaşmış bir topluma karşılık gelmektedir. Çünkü bir taraftan bireylerin kendilerini “evlerinde” hissedecekleri, çünkü “biz bize” olacakları bir ulus-devlet geçmişe dönük bir biçimde tahayyül edilir, diğer taraftan ise bu devlet içinde oturulamaz kılınır; durmadan düşmanın “içeride” olduğu keşfedilir ve bir taraftan da ulus “dış” düşmanlar karşısında birleşmiş bir topluluk olarak ortaya çıkarılmaya çalışılır (Balibar, 1991c, s.269). Gerçekten de, düşman imgelerini kurgulamak ve yaygınlaştırmak milliyetçiliğin/ulusalçılığın neredeyse bir “olmazsa olmazı”dır. Çünkü düşman imgeleri en üst dereceden çelişki önceliğine sahiptir ve böyle olduğu içinde başta sınıf çatışması olmak üzere verili bir toplumdaki mevcut (kültürel, etnik, toplumsal cinsiyete dair vb) çatışmaları gizleyerek iktidarı kuvvetlendirir. Bununla birlikte, “düşmanların savaşçı amaç ve araçlarıyla vatandaşın düzenini, yaşamını tehdit ettiğine dair toplumsal algılayış ege-men olduğu sürece, askeriyeyle demokrasi arasındaki çelişkiler çelişki olmaktan çıkacak” ve milliyetçilik ve militarizm arasındaki tarihsel eklemlenme ilişkisi elle tutulur, gözle görülür bir hal alacaktır. Diğer taraftan, düşman imgelerinin, sadece değerler aracılığıyla değil, aynı zamanda karşı tepki vermeyi bir mecburiyet haline getirmesiyle, bir millete üye insanları “cemaatleştirici” bir özelliği de vardır. Karşıya bir düşman dikmenin özelliği her türden ontolojiye açılan kapıyı daha baştan kilitleyerek karar verme sürecinin, bir “ölüm kalım meselesi” halini alacak kadar uç bir noktaya vardırılabilmektedir. Bu anlamda ulus-devletlerin, düşman imgelerine oldukça bağımlı oldukları ifade edilebilir. Düşman imgeleri, ulus-devletin uyguladığı (dahili ve harici) şiddeti bir karşı şiddet olarak meşrulaştırır. Düşman imgeleri ile demokrasi dışı, demokrasiye ters düşen, demokrasi karşıtı rıza kaynakları yaratılır. Ayrıca, “bütün sorulara baştan set çeken ve demokrasinin yüzüne kapıyı çarpıp sürgüyü çeken bir mühür” olan “devlet sırrı” olgusu ancak düşman imgeleri dolayısıyla mümkün ve meşru hale getirilir” (Beck,1993, s.128-129, 131-134).

## 5. MİLLİYETÇİLİĞİN SİMGESEL BOYUTU

Milliyetçilik, sadece milli/ulusal kimliğin “öteki”(ler)e göre inşasında ve “öteki” olarak kodlanan kategorilerden “düşman” imgelerinin devşirilmesinde değil, çok daha yaygın ve sürekli olarak, ulusal kimliğin yeniden üretilmesinde hem hitap ettiği üyeler arasındaki benzerliğe hem de dışarıdakilerin farklılığına vurgu yapar. Simgeler ve ritüeller ise milli kimliğin söz konusu yaratılma ve yeniden üretilme sürecinde belirleyici unsurlardır. Simgeler, basitçe, anlamı ancak topluluğun kodlarına ve geleneklerine aşına olanlar tarafından anlaşılabilir bir nesne, bir işaret veya kelimedir. Bu çerçevede, imgeler sadece onları tanıyanlar için bir değere ve öneme sahiptir. İşte bu nedenle üyeler ve üye olmayanlar, içerdekiler ve dışarıdakiler, kısaca “biz” ve öteki(ler) arasında bir ayırım yapılabilmesini sağlarlar. Böylelikle de insanların içinde yer aldıkları topluluğa ilişkin aidiyetin, bilincin ve duyarlılığın pekiştirilmesini olanaklı kılarlar.



Ancak, simgeleri sadece bir şeyi temsil eden unsurlar olarak görmek yanıltıcıdır. Çünkü simgeler sadece bir şeyleri sadece temsil eden şeyler değildir, diğer taraftan onları kullananlara anlamların belirli bir kısmını oluşturma imkanı da verirler. Cohen'in (1999, s.11) ifade ettiği gibi,

Simgeler, yalnızca başka şeylerin yerini tutmaktan ya da başka şeyleri temsil etmekten daha fazlasını yaparlar. Aslına bakılırsa, tüm yaptıkları bundan ibaret olsaydı geçerliliklerini kaybederlerdi. Simgeler aynı zamanda kendilerini kullananlara, anlamların bir kısmını kendilerine kazandırmalarına izin verir.

Ancak simgelerin anlamları onu kullananlar tarafından aynı şekilde paylaşılmaz. Simgelerin anlamı, onu kullanan bireylerin kendine özgü tecrübesinin dolayımından geçer, yani farklı özne konumsallıkları tarafından farklı şekillerde okunabilmesi mümkündür. Bu doğrultuda, simgelerin "anlam ifade etmekten ziyade anlam yaratma kapasitesi sağladığı" belirtilebilir (Cohen, 1999, s.12). Bundan dolayı, örneğin, eğer bayrağın belirli bir ülkenin sembolü olduğu kabul edilirse, anlamı sadece bayrak-ülke ilişkisi ile sınırlandırılmaz. Daha çok, her birey için özel bir önem kazanır çünkü bir simge olarak bayrak belirli anıları ve duyguları uyandırma gücüne sahiptir. Dolayısıyla, simgelerin çok kesin anlamlar ifade etmedikleri için çok etkili olduklarını vurgulamak önemlidir. Asker bayrağı ülkesiyle özleştirdiğinde bayrağı uğruna canını feda edebilir (Guibernau, 1997). Diğer taraftan, bir simge olarak ulus genel olarak üyelerince bildiktir, ancak anlamı üyelerinin millete dair yönelimleri çerçevesinde değişkenlik arz eder. Anlamın bu değişkenliğinden dolayı, millete dair bilincin, simgelerin manipüle edilmesi yoluyla canlı tutulması, milletin simgesel olarak sürekli olarak (yeniden) inşa edilmesi gereklidir.

Simgelerin tam da kesinlik içermedikleri için etkili olduklarını yineleyen Cohen (1999, s.20), simgelerin içeriksiz olmadıkları sabit olsa da barındırdıkları anlamın kısmen öznel olduğuna dikkat çeker. "Bu yüzden simgeler, insanların kendilerini bir ortodoksinin zorbalığına tabii kılmaksızın ortak/genel dili konuşabildikleri, görünüşte benzer tarzlarda davranabildikleri, 'aynı' ritüellere katılabildikleri, aynı Tanrılara dua edebildikleri, benzer giysiler giyebildikleri vb. kanallardır." Böylelikle bireysellik ve genellik uzlaştırılmış olur. Cohen'in genel olarak "topluluğa" ilişkin argümanları "ulus"a uyarlanırsa; bir milletin simgesel repertuarının, kendi içindeki farklılıkları gizlemeyi, farklılıklardan oluşan gerçekliği benzerlik görüntüsüne dönüştürmeyi mümkün kılarak insanların "ulus"a ideolojik birlik yatırımı yapmalarını sağladığı belirtilebilir. Simge repertuarı, böylelikle, ulusun kendi üyelerini "dışarıyla" olan karşıtlıklarına rağmen birbirleriyle birleştirir ve böylelikle milletin sınırlarını oluşturup ona gerçeklik kazandırır.

İşte, Guibernau'nun (1997, s.140) da belirttiği gibi, milliyetçiliğin değişik kültürel düzeylerdeki ve toplumsal özgeçmişlere sahip insanları nasıl bir araya getirebildiği simgelerin bu yeteneğinde aranmalıdır. Simgeler, farklılığı gizleyip ortak olanı öne çıkarmakta, bir grup duygusu yaratmaktadır. İnsanlar topluluklarını simgesel bir biçimde kurmakta ve bunu kendi kimliklerinin başvuru noktalarına dönüştürmektedirler. Smith'in (1991, s. 35) ifadesiyle, bayrak, para, marş, üniforma, anıt ve kutlama gibi simgelerle bireylere ortak mirasları, kültürel yakınlıkları hatırlatılarak ortak kimlik ve aidiyet duyguları güçlendirilir. "Ulus, engelleri aşmaya, meşakkatleri göğüslemeye muktedir 'iman-teknisi' bir grup haline getirilir."

Diğer taraftan, milletin üyesi olan insanlar duygusal olarak bazı simgeleri, değerleri, inançları ve gelecekleri içselleştirebilir ve onları kendilerinin bir parçası olarak değerlendirebilirler. Bireylerin kimliklerini inşa ederken topraklarına, dillerine, simgelerine ve inançlarına yaptıkları duygusal yüklemeler, milliyetçiliğin yeniden üretilmesini ve yayılmasını kolaylaştırır. Diğer ideolojilerin seslendikleri üyelerine öğretilerin esaslarını öğretmeleri gerekirken, milliyetçilik de insanın toprağa ve kültüre duygusal olarak bağlanması yeterlidir (Guibernau, 1997, s.131).

Milli sembeler ve törenler milliyetçiliğin en etkili ve devamlılık arz eden boyutlarıdır. Sembeler ve törenler daima Durkheim'ın vurguladığı kolektif duygusal niteliklere sahip olmuşlardır ve kolektif duygusal nitelikler hiçbir yerde milliyetçi semge ve törenlerde olduğundan daha açık değildir. Milliyetçi semgesellik ve törenler, milliyetçiliğin ideolojisi ile millete dair kavramları eklemleyerek ve onları elle tutulur kılarak tarihi ve kaderi olan soyut bir topluluk olarak milletin yeniden üretilmesine yardımcı olur (Smith, 1991, s.127). Bu grubun paylaştığı sembeler, dayanışmanın kaynağı, birliği geliştiren araçlar, gerçek ve mecazi anlamıyla altında insanların yürüdüğü bayraklar haline gelir. Ancak, bir grubun dayanışmasını ifade eden ortak sembelerin ve kültürlerin yaşanmış deneyimlerde, insanların kalplerinde ve zihinlerinde hiçbir gerçek temeli bulunmadığı şekilde bir yargıya varılmamalıdır (Fenton, 2001, s.244). Milliyetçiliğin bir toplumsal hareket ya da siyasi doktrin olmaktan çok bir kültür biçimi ve dolayısıyla bir ideoloji, bir dil ve bilinç biçimi olduğu daha önce vurgulanmıştı. İşte milliyetçiliğin sembelerinin önemi, onun bu boyutuna, yani daha derin anlamına- ideoloji, bilinç, dil- temas ederek milli kimliği somutlaştırarak yeniden üretmesindedir.

Yerçekimi gibi önemli ve kapsayıcı bir güç haline gelen milliyetçiliğin (Gellner, 1994, s.12) bu gücü, ulusun üyeleri arasında ortak bir (ulusal) kimlik yaratma yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Sembeseller biçimler olarak kültürel olgular onların içinde yer alanlar için anlamlıdır ve anlam sadece “içeridekiler” in bildiği ve değer verdiği bir şeydir (Guibernau, 1997, s.132).

## 6. ULUSAL/MİLLİ KİMLİK

Kimliği belirleyen ölçütler olarak zaman içinde süreklilik ve ötekilerden farklılık ulusal/milli kimliğin de temel unsurlarıdır. Süreklilik, milletin tarihsel kökleri olan ve geleceğe uzanan bir varlık olarak kavranmasında kendini gösterir. Farklılık, ortak bir kültür, somut bir toprağa bağlılık ve bir topluluk oluşturma iddiasından kaynaklanır, her iki unsur da o toplumun üyeleri ile “yabancılar” ve “ötekiler” arasındaki ayrıma yol açar” (Guibernau, 1997, s.127). Milli aidiyet fikrini destekleyen ve milli kimliği (yeni-den) üreten şey biriciklik ve aynılık düşüncesidir (Palmer, 2001, s.144). Bu noktada, milliyetçiliğin öncelikli olarak birinci çoğul şahıs ideolojisi olduğu söylenebilir. Ayrıca eğer milliyetçilik “bize” kim olduğumuzu söyleyen birinci çoğul şahıs kipinde bir ideoloji ise- aynı zamanda üçüncü şahıs kipini de kullanmak zorundadır (Billig, 1995, s.79). “Ötekiler” olmaksızın bir “biz” mümkün olamaz. Genel olarak tüm kimlik formlarında olduğu gibi, milli kimlikler de daima bir ‘ötekilik’ problemi ile, bir “biz” ve “öteki”(ler) ilişkisinin ürünü olarak varolurlar. Milli “biz”in mümkün olması için mutlaka bir “öteki”ye gereksinimi vardır, öteki yoksa da mutlaka yaratılır. Milli “Biz”in, yani milli kimliğin kurgulanması ve oluşması sürecinde “ötekiler”den ayırt edilmesi ise tarihsel ve geleneksel anlamların/sembelerin kullanılması ve bazen “yeniden icat” edilmesiyle mümkündür. Diğer taraftan, tıpkı diğer kimliklerde olduğu gibi, Ulusal/milli kimliğin “ötekiler”e karşı tarif ve inşa edilmesi bir kereye mahsus değildir, aksine milli kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilmeleri gerekir.

Milliyetçilik duygusal bir güçtür, zira kim olduğumuza karar vermemize yardımcı olur (Calhoun,1997). Milli kimlik, bireylere kendilerini aşan bir varlık -yani, millet- ile özdeşleşmelerini yansıttığı ölçüde güç verir. Kolektif bir duygu olarak milli kimlik belirli aralıklarla ve çeşitli vesilelerle yükseltmeli ve pekiştirilmelidir. (Guibernau, 1997, s.128). Milli/ulusal kimlik, insanları farklılıklarına rağmen bir arada tutan bir dayanışma kaynağıdır. Milliyetçilik insanları duygusal olarak hareketlendirir, büyük ve karmaşık bir dünyada insanlara aidiyet duygusu verir. Bu doğrultuda milliyetçiliği anlamın ve çok geniş insan gruplarındaki karşılıklı bağlılığın bir kaynağı olarak görmek de önemlidir. Zira, milliyetçilik sadece illüzyon ya da manipülasyon olsaydı, bu gücüne sahip olamazdı (Calhoun, 1997, s.126). Milli kimlik, birbirleriyle ilişkili etnik, kültürel, teritoryal, ekonomik ve yasal-siyasal pek çok unsurdan oluşan kar-



maşık bir yapıdır. Kendi devletlerinde ifadesini bulsun ya da bulmasın, kolektif olarak paylaşılan anılar, mitler ve geleneklerin bir araya getirdiği bireyler arasındaki dayanışma bağı gösteren bu kavram, devletin tamamen yasal ve bürokratik nitelikli bağlarından tümüyle farklıdır (Smith, 1991, s. 34). Kolektif kimliğin inşasına belki de en önemli çağdaş örnek olan ulus fikri (Palmer, 2001, s.143) sadece kolektif kimliğin değil aynı zamanda bireysel kimliği oluşturmanın modern biçimlerine derinden gömülüdür (Calhoun, 1997, s.86). Aslında, ulusal kimlik, kolektif kimliğin diğer biçimlerine ait unsurları bünyesinde toplar. İdeoloji olarak milliyetçiliğin diğer ideolojilerle girdiği “bukalemun benzeri permütasyonlar”ın açıklaması bu noktada aranmalıdır. Ulusal bir kimlik temelde çok boyutludur. Bundan dolayı milli kimliğin toplumsal varlığı oluşturan diğer kimlikleri dışladığını ya da daima onlardan üstün olduğunu varsayamayız. Kaldı ki, milli kimlik, onlardan üstün olduğunun hissedildiği zamanlarda bile diğer kimliklerle hep birleşiktir (Smith, 1991, s.25-32). Diğer taraftan, Milli kimlik ile milli kimliğin içerdiği unsurların zamanla ve hatta oldukça kısa dönemlerde bile değişime uğrayabileceği ihmal edilmemelidir (Hobsbawm, 1992, s.26).

Ancak milli/ulusal kimlikleri üreten ve yeniden üreten toplumsal etkileşimin rolü neredeyse örtülüdür. Milletlerin gerçekliğine ve milletler arasındaki farklara ilişkin verili olarak kabul edilen varsayımlar “biz”in kolektif anlama yerleştirilmesinde ve dünyanın “bizim” çevremizde kategorize edilmesinde önemlidir. Ulusa ve ulusal kimliğe ilişkin verili varsayımlara rağmen, bu kategorilerin biçimi, içeriği ve anlamı bireysel yorumlara ve müzakerelere açıktır. Ulusalçı/Milliyetçi söylemlerin tersine, ulus, tüm üyelerinin hepsi birmiş gibi düşündüğü, davrandığı ve hareket ettiği üniter bir varlık olmadığı tekrar belirtmelidir. Bireyler milli kültürlerinin bilgisi ekseninde milli kimliklerini, kendilerini ve bundan dolayı diğerlerini konumlandırırlar. Bu şekilde, uluslar sadece varolmazlar, aynı zamanda etkileşimler ve müzakereler yoluyla bireyden bireye “gerçek” olurlar. Bu, “milli kimliğin yerel olarak üretilmesidir”. Ancak, Ulusun ve ulusal kimliklerin algılanan nesnelliği sonucunda bu etkin toplumsal boyut gözden kaçmaktadır. Söz konusu toplumsal boyutu tekrar görünür kılma görevi sosyolojik bir çalışma için kaçınılmazdır. Çünkü millet ve milli kimlik, her bireyin kendi toplumsal dünyasını anlamlandırdığı temel sosyolojik kategorilerdir. Özellikle de, “orada bir yerde” var olduğu bilinen “verili” (olarak kabul edilmiş) kategorilerdir. Bu kategoriler toplumsal düzenin kavramsallaştırılmasında ve “bizim” ile diğerleri arasındaki farkların yaratılmasında önemli rol oynarlar (Thompson, 2001, s.24-25). Bu anlamda, milli kimliğin gücünün temel kaynağının onun kaçınılmaz olarak görülmesi olduğu söylenebilir (Poole, 1999).

Bireylerin, genel anlamda, ulusları ve ulusal kimlikleri doğrultusunda toplumsallaştıkları fikrine itiraz etmek zordur. Başta eğitim sistemi ve medya olmak üzere, toplumsal etkileşimin diğer resmi olmayan biçimleri aracılığıyla, bir toplumda yaşayan bireyler genel olarak millet ve özel olarak kendi milletleri hakkında çeşitli konuşma biçimleri ile karşı karşıya kalırlar. Yine de, Guibernau’nun iddia ettiği gibi, insanların içine doğduğu kültürlerin insanların milli kimliğe ilişkin anlamı “belirlediği” savı başka bir şeydir. Milliyetçilik, Ulus/millet olarak adlandırılan hayali bütünlüğü üretilen koruyan söylemsel bir pratik olarak tanımlandığında “hem bir belirleyen hem de bir belirlenen olarak görülebilir” (Sirman, 2002, s.227). Ancak, bireylerin algılarını ve kendi kimliklerini şekillendirme gücüne sahip olan anlamında bu “ortak kültürü” değerlendirirken, başta Gellner ve Guibernau gibi yazarların argümanları milleti birleşik ve kültürel olarak homojen bir varlık olarak şekillendirir, ve böylesi analizler millete nedensel bir güç atfeder. Bu çalışmalarda eksik olan nokta, bireylerin milli anlatılara ya da milli simgelerle ilişkili olarak kendilerini nasıl konumlandıkları, milletlerini ve milli kimliklerini nasıl anlamlandırdıkları ve yorumladıklarına dair etkileşimli çalışmalardır (Thompson, 2001, s.27).

Diğer taraftan, ulusal kimliğin asıl işlevi olan ‘tarihi ve kaderi olan güçlü bir topluluk’ duygusu oluşturma işlevinde “tarih”in üstlendiği rolün de vurgulanması gerekir (Smith, 1991, s.247).



*Milli kimliğin asıl işlevi, insanları şahsen unutulmaktan kurtarmak ve kolektif imanı ihya etmek için tarihi ve kaderi olan güçlü bir topluluk duygusu oluşturmaktır. Millet sadece ebediyet vaadinin dayandırılacağı uzak bir geçmişle övünmekle kalmaz, restorasyon ve itibar vaadine anlam verebilmek için kahramanlarla dolu altın bir çağı da serimleyebilmek durumundadır. Bu etno-tarih ne denli dolu ve zengin olursa o denli ikna edici olur ve bastığı akor, milletin fertlerinin yüreğine bir o kadar derinden oturur... Milliyetçilerin uzun bir zamandan beri anlamış oldukları gibi, içerdği hakikat ne olursa olsun, önemli olan topluluğun etno-tarihlerinin antikliğine dair hissiyatlarıdır (Smith, 1991, s.247-248).*

Renan'ın (1881) da vurgulamış olduğu gibi, "birlikte katlanılan, eğlenen ve birlikte umut edilen" ortak tarihsel geçmiş ve bir ortak gelecek projesi, verili bir topluluğun üyeleri arasındaki bağları güçlendirir. "Müstakil köken ve milliyete olan inanç, ulusal Adem ve Havvaların varlığı ve bunlara ilişkin popüler mitler, ulusal psikolojinin halk katındaki idrakine temel oluşturmaktadır. Milli insan kendisini yalnızca bugün yaşayan milletteşleriyle değil, zaman ve mekandan bağımsız olarak, yaşamış ve gelecekte yaşayacak tüm milletteşleriyle ve onların şan ve şerefleriyle de özdeşleştirir" (Smith, 1991). Milliyetçiliğin herhangi bir versiyonunu benimseyenler, tek bir kökenden geldiklerine ve bugüne kadar "saf" olarak kaldıklarına inanmaktadırlar. Bu inancın olgusal bir temele sahip olup olmaması önemli değildir; önemli olan, böylesine sezgisel kanaatlerin varlığı ve bunun davranışsal sonuçlarının gerçekliğidir. Bu tür inançlar üzerinde temellenen milliyetçilik, böylelikle milleti geniş bir aile olarak tasavvur eder (Yıldız, 1991, s.29). Aile metaforu her milliyetçilik için vazgeçilmezdir. Millet, büyük bir aile olarak kurgulanır. Milletin mensupları aynı ana dili konuşan ana veya baba toprağında yaşayan kardeşlerdir (Smith, 1991, s.128).

Milliyetçiliğin yeniden üretimi "karmaşık bir hatırlama ve unutma diyalektiği içinde" gerçekleşir ve bu diyalektik yerleşik ulus-devletlerde milliyetçiliğin sıradan bir şekilde yeniden üretimi için önemlidir. Her ulusun kendine ait bir tarihi, bir kolektif hafızası olması gerekir. Bu doğrultuda bir taraftan şanlı geçmişi, kadimliği kutlanırken diğer taraftan kolektif bir unutma da gerçekleşir. Renan'ın ifade etmiş olduğu gibi, Ulusal birlik daima kaba kuvvetle başarılı ancak uluslar öncelikle bu süreçteki "şiddeti" unuturlar. Kaldı ki, söz konusu diyalektik Renan'ın ifade etmiş olduğundan daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Sürekli hatırlanıyormuş gibi görünürken unutilan sadece geçmiş değildir, bunun dışında bir de sürekli olarak şimdiyi unutma söz konusudur. Ulusal kimliği durmadan canlı tutan "hatırlatmalar" o kadar sıkıdır ve gündelik toplumsal yaşamın o kadar aşına olunmuş parçalarıdır ki, hatırlama, hatırlama olarak deneyimlenmediğinden aslında unutulmaktadır (Billig, 1995, s.37).

## 7. SONUÇ YERİNE

Günümüz toplumsal dünyasında güçlü bir kültürel/toplumsal gerçeklik olarak sürekli kendini yeniden üretebilen milliyetçiliğin olumsuzluğu ve ulus/millet olgusunun modernliği açıktır. Sürekli olarak inşa edilen/edilmesi gereken birer kategori olarak milliyetçilik ve milli kimliğin nasıl yeniden üretildiği sorusu bu nedenle milliyetçiliğe ilişkin en önemli soru olarak görülebilir. Milliyetçilik ve milli kimlik doğal, verili, ve ezel-ebed varolan bir "kendilik" değil, bir "temsil sistemi" ve böylece hayatı/toplum/dünyayı anlamlandıran bir "söylem" olarak ele alındığında, toplumsal ve kültürel oluşumların arkasındaki pratikler bütünü olarak kavramsallaştırılmalıdır. Farklı bir ifadeyle, milliyetçilik bir söylemsel oluşumdur ve milliyetçilik söyleminin çok boyutlu olarak görülmesi gerekmektedir. Milliyetçiliği, yalnızca bir toplumsal hareket türü ve bir siyasal ideoloji olarak sınırlı ve dar bir çerçevede değerlendirmek mümkün değildir. Milliyetçilik, sadece ayrılıkçı hareketlere, kitlesel katliamlara yol açan yayılcı, saldırgan ideolojilerle ya da aşırı-sağcı siyasal projelerle bir tutulmamalıdır.



Milliyetçilik kolektif kimliğe temel teşkil etmekte olan bireysel kimlik ve kültüre dairdir, yani bir “kültür” biçimidir ve bundan dolayı “bir kültür/kimlik biçimi olarak” daha geniş bir düzlemde tartışılması gerekir. Bir siyasi doktrin olmaktan çok bir (siyasal) kültür biçimi olan milliyetçilik bundan dolayı bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç biçimidir. Milliyetçilik türdeş ve yekpare bir olgu değildir. Tek bir milliyetçilikten değil, aksine milliyetçilik söylemlerinden bahsedilebilir. Verili bir milliyetçilikte bile milliyetçilik türdeş bir görünüm arz etmez. Her milliyetçilik içinde farklı ve birbirleriyle rekabet halinde olan milliyetçilik söylemlerini barındırır. Dolayısıyla, birbirinden kategorik olarak ayrı “etnik” ve “siyasal” olarak iki evrensel milliyetçilik tipinden bahsetmek zordur. Bunun yerine, milliyetçiliğin evrensel olarak geçerli -hem etnik hem siyasal- ikili karakteri olduğunu kabul ederek bu ikiliğin neden olduğu “tansiyon” üzerinde yoğunlaşmak analitik olarak daha kritiktir. Zaten, milliyetçiliği ve milli kimliği modern toplumsal/siyasal alanda diğer güçlü ideoloji ve söylemlerle eklemelenmesini mümkün kılan ve böylelikle esnek, sürekli ve hegemonik bir güç haline gelmesini sağlayan bu “ikili” karakteri ve çok boyutlu bir söylem oluşudur.

Milliyetçilik yekpare bir oluşum olmadığı gibi, milletin ya da milli-devletin kendisi de türdeş ve yekpare bir nüfustan oluşan bir gerçeklik değildir. Her ne kadar millet bir kader, ezel-ebed varolan “doğal” bir olgu olarak benimsense de, millet/ulus kategorisi, ne kendinden menkul bir gerçekliktir ne de toplumsallığın en doğal ve temel zeminidir. Gelgelim, ulusa/milllete ilişkin egemen bir temsil olan milliyetçilik milleti şeyleştirerek ona ilişkin karmaşıklığı, olumsuzluğu ve içerdiği farklılıkları/çatışmaları reddeder. Tarihsellikten ve olumsuzluktan muaf bir şekilde mutlaklaştırılması için milliyetçi söylemin oldukça heterojen ve farklılaşmış bir nüfusu “doğal bir birlik” ve türdeş bir ulus/millet şeklinde temsil etmesi gerekir.

Söylemsel bir oluşum olarak milliyetçiliğin esas önemi çeşitli temsil biçimlerini şekillendirmesindedir. Milliyetçiliğin hegemonik olabilmesi için millet/ulus çatısı altındaki insanlar adına, ulus/millet adına konuşulabilmesi gerekir. Kısaca, millet/ulus boş gösterenine belirli bir içerik verilmesi ve böylelikle hegemonize edilmesi gerekir. Bu çerçevede milliyetçilik, millet/ulus ve halk boş gösterenlerine belirli ve önemli ölçüde bütünsellik sağlayan bir mit olarak değerlendirilebilir. Milliyetçilik ve milli kimlik verili değil, değişken bir niteliğe sahiptir, bu nedenle hep bir eksiklik ve özdeşleşme ile biçimlenir. Milli kimlik, ona sahip olanların genlerinde içkin değildir. Aksine, dil ve söylem içinde tarif edilen ve kurulan, (sürekli) inşa edilen ve öğretilen bir şeydir. Bununla birlikte, insan özünün/doğasının sanki birer parçasıymış gibi görülür. Verili bir yapı olarak değil, tarihsel olarak inşa edilen ve sürekli yeniden inşa edilen, başka türlü de oluşabilecek olumsal bir kategori olarak milli kimlik, sürekli yeniden tanımlanmak ve kurulmak durumundadır. Milli kimliğin mümkün olması için mutlaka bir “öteki”ye gereksinimi vardır. Milli “biz”in kurgulanması ve oluşması sürecinde “ötekiler”den ayırt edilmesi ise tarihsel ve geleneksel anlamların/simgelerin kullanılması ve bazen “yeniden icat” edilmesiyle mümkündür. Milli kimliğin “ötekiler”e karşı tanımlanması ve inşa edilmesi ise bir kereye mahsus değildir, aksine milli kimliklerin sürekli olarak yeniden üretilmeleri gerekir. Milli kimlik her gün sayısız küçük alışkanlıkla, pratiklerle, habituslarla yeniden üretilir ve bu yeniden-üretim süreci öylesine sıradan, fark edilmeden ve doğalmış gibi gerçekleşir ki, milli bilinç bir dünyayı algılama biçimine, milli kimlik de bir yaşam tarzına dönüşür.

Bununla birlikte, milli kimliğin insanları farklılıklarına rağmen bir arada tutan bir dayanışma kaynağı olduğu da ihmal edilmemelidir. Milliyetçilik insanları duygusal olarak hareketlendirir, büyük ve karmaşık bir toplumsal dünyada insanlara aidiyet duygusu verir. Bu doğrultuda milliyetçiliğin, çok geniş insan gruplarındaki karşılıklı bağlılığın bir kaynağı olarak görülmesi de mümkündür.

**KAYNAKÇA**

- Anderson, B. (1983).** Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, (Çev.: İ.Savaşır) İstanbul: Metis, 1995.
- Balibar, E. (1991a).** “İrkçılık ve Milliyetçilik,” E. Balibar & I. Wallerstein (Der) İrk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler. İstanbul: Metis, s. 50-87.
- — — — — (1991b). “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji,” E. Balibar & I. Wallerstein (der) İrk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler. İstanbul: Metis, s. 109-133.
- — — — — (1991c). “Sınıf İrkçılığı,” E. Balibar & I. Wallerstein (der) İrk, Ulus, Sınıf. Belirsiz Kimlikler İstanbul: Metis, s. 254-269.
- Bauman, Z. (1998).** Sosyolojik Düşünmek (Çev: A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı.
- Beck, U. (1993).** Siyasallığın İcadı (Çev.:N. Ülner) İstanbul: İletişim, 1999.
- Billig, M. (1995).** Banal Nationalism. Londra: Sage, 1997.
- Bora, T. (1995).** Milliyetçiliğin Kara Baharı. İstanbul: Birikim.
- Breuilly, J., (1996).** “Approaches to Nationalism,” G. Balakrishnan (Der), Mapping the Nation, Londra & New York: Verso, s.146-173.
- Brookes, R., (2000).** “Newspapers and National Identity: the BSE/CJD Crisis and the British Press,” Media, Culture and Society, Vol. 21, s. 247-63.
- Brubaker, R., (1996).** Nationalism Reframed. Nationhood and National Question in the New Europe, Cambridge University Press.
- Calhoun, C., (1997).** Nationalism. Buckingham: Open University Press.
- Chatterjee, P. (1996).** “Whose Imagined Community,” G. Balakrishnan (der.), Mapping the Nation, Londra & New York: Verso, s.214-225.
- Cohen, A.P. (1999).** Topluluğun Simgesel Kuruluşu. (Çev.:M. Küçük), Ankara:Dost.
- Copeaux, E. (2002).** “Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih ve İşaretler,” T.Bora (der.) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s. 44-52.
- Fenton, S. (2001).** Etnisite. İrkçılık, Sınıf ve Kültür. Ankara: Phoenix
- Gellner, E., (1983).** Nations and Nationalisms. Oxford: Blackwell, 1994.
- Guibernau, M., (1997).** Milliyetçilikler. 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler. (Çev.: N. N. Domanic) İstanbul: Sarmal.
- Habermas, J. (1996).** “Avrupalı Ulus Devlet: Başarıları ve Sınırları - Egemenlik ve Vatandaşlığın Geçmişi ve Geleceği Üzerine,” M. Erdoğan (der.) Değişen Milliyetçilik, İstanbul: Şehir Yayınları, 2001, s. 79-96.



- Hall, S. (1991).** “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik,” Anthony D. King (der.), Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi. Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları, (Çev.:G. Seçkin - Ü. H. Yoksal), Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s. 39-61
- Hobsbawm, E.J. (1992).** 1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik,” (Çev.: O. Akınhay) İstanbul: Ayrıntı, 1993.
- Lindisfarne, N. (2002).** “Ayrıksıcılık,” T.Bora (der.) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s. 202-207
- Özkırmılı, U. (1999).** Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış. İstanbul: Sarmal.
- Palmer, L. (2000).** “From Theory to Practice. Experiencing the Nation in Everyday Life,” Journal of Material Culture, Vol. 3 (2) s. 175-199.
- Poole, R. (1999).** Nation and Identity. Londra: Routledge.
- Renan, E. (1882).** “What is a Nation?,” Homi K. Bhabba (der.), Nation and Narration. London: Routledge, 1990, s. 8-22.
- Sirman, N. (2002).** “Kadınların Milliyeti,” T.Bora (der.) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt:4, İstanbul: İletişim, s.226-244
- Smith, A.D. (1999).** Myths and Memories of the Nation., Oxford: Oxford University Press.
- (1991). Milli Kimlik. (Çev.: B. S. Şener) İstanbul: İletişim, 1994.
- (1986). The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell.
- Schnapper, D. (1995).** Yurttaşlar Cemmati. Modern Uus Fikrine Dair. (Çev: Ö. Okur), İstanbul: Kesit
- (1996). “Yurttaşlar Cemaati,” E. Balibar ve diğ. (Yay.) Dersimiz: Yurttaşlık (Çev.: T. Ilgaz), İstanbul: Kesit, 1998, s. 145-156.
- Torfin, J (1999).** New Theories of Discourse; Laclau, Mouffe and Zizek.Oxford: Blackwell
- Thompson, A. (2001).** “Nations, National Identities and Human Agency: Putting People Back into Nations,” The Sociological Review, Vol: 47, No:1, s. 19-31.
- Üstel, F. (1999).** Yurttaşlık ve Demokrasi, Ankara: Dost Kitabevi.
- Yıldız, A. (2001).** “Ne Mutlu Türküm Diyebilene.” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul: İletişim
- Walby, S. (1992).** “Kadın ve Ulus,” A. G. Altınay (der.) Vatan, Millet, Kadınlar İstanbul: İletişim, 2000, s. 29-57
- Wallerstein, I. (1991).** “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi,” J. Rutherford (der.), Kimlik. Topluluk/Kültür/Farklılık, (Çev.: İ. Sağlamer), İstanbul: Sarmal, 1998, s. 85-100.